

İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

e-ISSN: 2147-6152

Yıl 10, Sayı 26, Nisan 2021

Makale Adı /Article Name

Gazzali'nin Tövbe Kavramına
Yorumu*

Ghazzali's Interpretation for Concept
of Repentance

Yazar/Author

Abdullah ARAZ

Araştırma Görevlisi/ İğdır Üniversitesi Temel İslam Bilimleri, Kelam Anabilim

Dalı, 38marmara@gmail.com ORCID: 0000-0002-6907-5313

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 12.12.2020

Kabul Tarihi: 01.03.2021

Yayın Tarihi: 30.04.2021

Sayfa Aralığı: 859-878

Kaynak Gösterme

Araz, Abdullah (2021). "Gazzali'nin Tövbe Kavramına Yorumu", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 26, s. 859-878.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen "ETİK KURUL ONAYI" gerektirmemektedir.)

---

* Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan, "Gazzali'de Tövbe Anlayışı" başlıklı yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, fikirleriyle ve derin ilmiyle Kelam düşünce tarihinin mütekaddim ve müteahhirun dönemi olarak iki döneme ayrılmasına sebep olan büyük İslam âlimi İmam-ı Gazzali'nin tövbe hakkındaki görüşlerini araştırmaktır. Tövbe Kur'ânî bir kavramdır. Terminolojik olarak tövbe, işlenen günahı derhal terk etmek suretiyle ondan pişman olmak, daha sonra bir daha o günaha dönmemeye kesin karar vermek anlamına gelmektedir. Bu çalışmamızda, Gazzali'nin; tefsir, kelam, fıkıh, mantık gibi birçok ilimde mütehassıs olduğundan dolayı tövbe kavramıyla ilgili özgün fikirlerinin ve orijinal düşüncelerinin olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak; Gazzali'nin tövbe kavramına ilişkin bazı farklı görüşleri olmakla beraber, genel itibariyle Ehl-i sünnet çizgisinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Gazzali, Tövbe, Günah, Af, Bağışlanma, Cennet, Cehennem.

ABSTRACT

The purpose of this study is to investigate the arguments of the great Islamic scholar Al-Ghazzali on repentance, whose views and profound knowledge led to the commencement of two periods –known as the mutaquddimin and the muta'akhirin – in the intellectual history of Ilm al-Kalam, the science of Islamic theology. 'Repentance' is a Quranic concept. Terminologically speaking, 'repentance' refers to regret committing past wrongs and feeling contrition by avoiding the same wrong deed. It involves a firm commitment to not repeating it once more. In this study, we have observed that Al-Ghazzali put forward original ideas and views on the concept of 'repentance', as he was adept at many disciplines such as Tafsir, Kalam, Fiqh and Logic.

As a result, although Al-Ghazzali held some different views on the concept of 'repentance', it was observed that in general he shared the same views as the school of Ahl as-sunnah.

Keywords: Al-Ghazzali, Repentance, Sin, Forgiveness, Heaven, Hell.

GİRİŞ

Tarihî süreç içerisinde insanoğlu, yaşadığı ömür boyunca, her daim doğru-yanlış, iyilik-kötülük, hayır-şer, itaat-isyan, sevap-günah arasında tercih yapmıştır. Yani kişi, ya vicdanının ve aklının sesini dinleyerek, doğruyu ve mükafatı hak edecek olan eylemi seçmiş veyahut nefesine ve şeytana uyararak, yanlış ve azabı netice veren günahı seçmiştir. Esas itibariyle bakılacak olursa, insanın bu iki durum arasında kalıp, iki seçenektan birini yapma hürriyeti, Allah Teâlâ'nın insanı yarattıktan sonra, cebr altında bırakmayıp özgür iradesiyle dünyaya gönderdiğinin göstergesi ve ispatıdır. Şayet bahsettiğimiz gibi, insanın iradesinin özgürlüğü söz konusu olmasa idi, insan için, iki tercih arasında kararsız kalmak gibi bir durum mevzu bahis olmayacaktı.

Allah'ın emirlerine uymayıp, yasaklarından kaçınmayarak O'na isyan etmenin adı olan günah, sevabın zıddıdır. Günahı temizleyip onun olumsuz etkilerini ortadan kaldıran en önemli beşerî eylem ise tövbedir. Diğer taraftan günah ve tövbe kavramları, insanların atası ve peygamberlerin ilki olan Hz. Âdem zamanından beri var olan ve insanlık tarihi boyunca da var olacak kavramlardır.

İslam dini açısından, mükellef olan kişi, hiçbir baskı altında kalmadan, özgür iradesi ve kendi tercihiyle yapmış olduğu fiillerden mesuldür. İnsanın yapmış olduğu bu eylemler, ona dinî açıdan ya sevap veya günah kazandıracaktır.

İnanan bir insanın, günah işlediği zaman, iman-küfür bakımından durumunun ne olacağı, işlediği günahın tövbe ettiğinde ise, dini açıdan eski haline dönüp

dönemeyeceği, İslam düşünce tarihinde hem kelam ekolleri hem de İslam âlimleri tarafından tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Hz. Ali'nin hilafeti dönemindeki hadiseler, (Cemel, Sıffin, Tahkim olayları vb.) ve bilhassa Hâricîlerin bu olaylara ilişkin olarak ileriye sürdüğü radikal fikirler; iman-küfür ve günah-tövbe kavramlarının tanımlanması ve sınırlarının çizilmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda İslam âlimleri, İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an'ı Kerim ve hadisi şerifleri dikkate alarak bu konular üzerinde akıl yürütmelerde bulunmuş ve çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır.

İslam düşünce tarihinde Hüccetü'l-İslam ve Zeynüddin lakaplarıyla meşhur İmam-ı Gazzali (ö.505/1111), kelam, fıkıh, felsefe, tasavvuf ve tefsir gibi birçok ilim sahasında eser yazmış büyük bir İslam âlimidir. Biz de bu çalışmamızda inanmış bir insan için, hayati derecede öneme haiz; günah ve tövbe kavramlarını konuya ilişkin orijinal, kendine özgü fikirleri bulunan İmam-ı Gazzali'nin perspektifinden incelemeye çalışacağız. Çalışmamızda esas olarak, Gazzali'nin eserlerini referans alıp, ayet ve hadislerden de faydalanarak, o'nun tövbe ile ilgili görüşlerini anlatmaya çalışacağız.

A. GAZZALİ'NİN ESERLERİNDE TÖVBE KAVRAMI

Hayatı boyunca birçok eser telif etmiş olan Gazzali'nin en önemli özelliklerinden birisi, eserlerini son derece sistematik bir şekilde yazmış olmasıdır. Bu sistematiklik, birkaç bakımdan şöyledir: Birinci olarak her eserin, konusunun özelliğine göre oluşturulmuş, sınırları gayet iyi çizilmiş birer planı ve mantıkî örgüsü, gayet sağlam birer iç sistematigi vardır. İhyâ-ü Ulûmiddin gibi kırk bölümden ve dört büyük ciltten oluşan hacimli eserlerinde bile böyledir. İkinci olarak, çeşitli alanlardaki eserler, kendi aralarında birer alt sistem oluştururlar. Bir kısmı, değişik konularda birbirini tamamlar: Mi'yarü'l-ilm ile Mizanu'l-Amel gibi. Bir kısmı, aynı konuları değişik yaklaşımlarla ele alır: Makasidu'l-Felasife ve Tehafütü'l-Felasife gibi. Bir kısmı da aynı konuları, değişik seviyelerde ele alır: el-Basit, el-Vasit, el-Veciz ve el-Hülâsa gibi.¹

Yukarıda bazı özelliklerinden bahsettiğimiz İmam-ı Gazzali'nin, daha birçok eseri vardır. Bu eserlerinin birçoğunda, tövbe kavramını işlemiştir. İhya-u Ulûm'iddîn'in yanında², Âbidler yolu³ ve Kimya-i Saadet⁴ adlı eserlerinde de Gazzali tövbe kavramını ele alıp incelemektedir. Biz de İmam-ı Gazzali'nin tövbe kavramını ele aldığı bu eserlerinden istifade ederek, Gazzali'nin tövbe kavramına yaklaşımını inceleyeceğiz. Telif etmiş olduğu bu eserler içinde, özellikle İhya-u Ulûmuddîn eseri ile Müslümanları manevi bakımdan irşat edip, onların Allah ile sıkı bir irtibat kurmalarını amaçlayan Gazzali, İslam dünyasına her daim istifade edilecek çok önemli bir kaynak eser miras bırakmıştır. İhya-u Ulum-u'd-dîn adlı eserinin dördüncü cildinin birinci kısmı, tamamen tövbe hakkında olup, Gazzali'nin telif

¹ Sabri Orman, Gazzali, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, s.54-55

² Gazzali, İhya-u Ulumuddin, (çev: Ahmet Serdaroglu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, c.4, s.7-110

³ Gazzali, Âbidler Yolu, (çev: İlyas İbn-i Abdullah El-Nihani), Hisar Yayınevi, trs, İstanbul, s.87-107

⁴ Gazzali, Kimyayı Saadet, (çev: Ali Arslan), Merve Yayınevi, İstanbul 2014, s.547-561

ettiği eserler içinde, tövbe hakkında en kapsamlı ve doyurucu bilgilerin bu eserde yer aldığı söylenebilir. Gazzali, bu bölümde, bir giriş ve on üç başlık altında, tövbe, günah ve bunlarla ilgili daha birçok kavramı (küçük ve büyük günah v.b) tanımlayıp, tövbenin şartlarını, faziletini, gerekliliğini, hakikatini geniş bir şekilde ayet ve hadislerle açıklayıp izah etmiştir.

B. GAZZALİ'DE TÖVBENİN TARİHİ

Gazzali, Allah'a tövbe etmenin, kurtuluşa erenlerin ana sermayesi ve Allah'a yaklaşmak isteyenlerin bir kurtuluş reçetesi olduğunu söyleyerek, tövbe meselesine giriş yapar. Hem sevap hem günah işleme tabiatında yaratılan insanın, günah işlemesinde şaşılacak bir şey olmadığını nazara veren Gazzali, tövbe meselesini, aslına, yani evveline dayandırarak, Âdem(as)'in yaratılış hamurunda, hem iyilik, hem de kötülük olduğunu söyleyerek, günahı, ilk insan ve ilk peygamber olan Adem(as)'den kalma baba mirasına benzetir. Gazzâlî, evladın babasına benzemesinin normal olduğunu, ancak benzemenin tek taraflı değil, her yönden olması gerektiğini vurgular. O'na göre baba, kırdığını düzelttiği ve yıktığını yaptığı gibi, evlat da aynı yolu takip etmelidir. Yani evlat, hata edip günah işleyerek, nasıl menfi yönde babasına benziyorsa, günahından sonra hemen tövbe etmek suretiyle de müspet açıdan da babasına benzemelidir. Nitekim ilk insan olan Adem(as), kendisinden zelle (yanlış, yanılma) sâdır olduktan sonra, pişmanlık ateşiyle yanıp hemen tövbe etmiştir. Dolayısıyla, günah işlemiş insan da tövbe etmek suretiyle, “Her ikisi(Hz. Adem ve Havva): Rabbimiz, biz kendimize yazık ettik. Eğer, bizi bağışlayıp, bize merhamet etmezsen, elbette ziyana uğrayıp, kaybedenlerden olacağız”⁵ ve “Hz. Musa: Ya Rabbi! Sen münezzehsin, sana tövbe ettim, ben inananların ilkiyim”⁶ ayetlerinde belirtildiği gibi hem tövbe etmiş babasına hem de tövbe eden diğer peygamberlere benzemelidir.⁷

Gazzali, realist bir bakış açısıyla, gerçek hayatta, hatasız insan olamayacağını nazara vererek, hiç kusur ve günah işlememenin melek vasfı; hiç iyilik ve sevap işlememenin de şeytanın özelliği olduğuna dikkat çekmiştir. Gazzali'ye göre kişi, işlemiş olduğu günahattan tövbe ederse, Adem(as)'in evladı olduğunu ispatlar, şayet işlediği günahta ısrar edip tövbe etmez ise, o zaman da şeytana uyduğunu ispatlamış olur. Özellikle günlük hayatında, arkadaş, iş, okul çevresi veya kitlesel iletişim araçları (tv, internet, telefon, gazete v.b) vasıtasıyla küçük ya da büyük, bilerek veya bilmeyerek birçok günaha düşen günahkar insana, Gazzali, bu noktada çağrı yaparak şöyle seslenir:

“İnsanı, şerden, kötülükten ve şeytana uyup günah işlemekten, iki ateşten biri kurtarır. Bunlardan birincisi; pişmanlık ateşi, yani tövbe, diğeri ise cehennem ateşidir. Günah işlemek, şeytana uymaktır. Dolayısıyla şeytan ameli ve pisliği olan kötülük ve günahattan insanı kurtarmak için ateşte yanmak zarurî ve kaçınılmazdır. İnsana düşen vazife ise, bu iki ateşten en hafifini, yani pişmanlık ateşi olan tövbeyi

⁵ A'raf 7/23

⁶ A'raf 7/143

⁷ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.7-8

tercih etmektir. Sonra tövbe etmeden irade dışında ahirete göçtükten sonra cehennem ateşinde yanabilir.”⁸

Gazzali'nin de vurguladığı gibi, günah işleyen kişi, iş işten geçip ölüm gelmeden, cehennem ateşine nazaran, daha hafif ve kolay olan pişmanlık ateşi olan tövbeyi, vakit geçirmeden yapmalıdır. Çünkü ölüm vakti geldiğinde “Nihayet, onlardan birine ölüm gelip çattığında, ‘Rabbim! Lütfen beni(dünyaya) geri gönder; tâ ki, boşa geçirdiğim dünyada salih bir amel yapayım’ der. Hayır! Onun söylediği bu söz, boş bir laftan ibarettir”⁹ ayetinde de belirtildiği gibi, sekeratta yapılacak olan tövbenin Allah katında kıymeti yoktur, halk arasında kullanılan deyimde geçtiği üzere; ‘Son pişmanlık fayda etmeyecektir.’

C. GAZZALİ'YE GÖRE TÖVBENİN TARİFİ VE ŞARTLARI

Lügat manası itibariyle tövbe, Arapça bir kelime olarak, tâbe yetûbu maddesinden (t-vb) kökünden türetilmiş bir kavram olup, kelime manası itibariyle dönmek (rücû etmek) anlamına gelir.¹⁰ T-v-b kökünden türemiş olan tövbe kavramı, sözlükte, dönüş, dönmek, geri gelmek gibi anlamları içerir. İstılahta ise tövbe, işlenmiş olan günahtan vaz geçilerek, Allah'a yönelerek kalpte pişmanlık hissini uyanması şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹ Tövbe kavramı, Arapça kökü ve müştakları ile beraber Kur'an'ı Kerim'de yirmi beş farklı surede, altmış dokuz ayette, toplamda seksen yedi defa yer almaktadır. Tövbe suresinde on yedi, Bakara suresinde ise on üç defa kullanılmıştır.¹²

Kur'an'ı Kerim'de tövbe Allah ve insan ile ilişkili olmak üzere, her iki yönü ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Allah Teâlâ açısından tövbe, Allah'ın kuluna merhamet etmesi ve onu bağışlaması anlamındadır. Allah'ın isimlerinden birisi de “et-Tevvab” tır. Et-Tevvab kelimesi, tek başına sadece, Nasr suresinde¹³, “tövbeleri çokça kabul eden” anlamında kullanılmıştır. Diğer ayetlerde ise, “Tevvabü'l-Hakîm”¹⁴ ve “Tevvabü'r-Rahîm”¹⁵ şeklinde genellikle bir bağlam içerisinde ortaya çıkar. Tövbe kavramının mübalağalı yapısı olan “et-Tevvâb”, Allah'ın, ilk insan olan Hz. Adem'den kıyamete kadar bağışlanma dileyen tüm insanları sürekli olarak affettiğini ve affedeceğini¹⁶, affetmeyi sürekli bir şekilde bolca yaptığını ve sonsuz merhametini göstermektedir.¹⁷ Allah'ın Gaffar,¹⁸ Gafur,¹⁹ Afüvv,²⁰ Halîm,²¹

⁸ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.7-8

⁹ Müminun 23/99-100

¹⁰ İbn-i Manzur, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, Lisanü'l-Arap, trs. s.233

¹¹ Tahanevi, Muhammed b. Ali, Keşşafu istılahatil fûnun, “t-v-b” maddesi, İstanbul 1984

¹² Abdülbaki, Muhammed Fuat, el-Mu'cemu'l-Müfehres, Daru'l-Hadis, Kahire 1988, s.200

¹³ Nasr 110/3

¹⁴ Nur 24/10

¹⁵ Hucurat 49/12

¹⁶ Bakara 2/37, 187; Tövbe 9/117

¹⁷ Sabuni, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefasir, (çev. Sadrettin Gümüş), Ensar Neşriyat, İstanbul 1992, c.1, s.188

¹⁸ Sâd 38/67; Zümer 39/5

¹⁹ Yusuf 12/98

²⁰ Hac 22/60; Mücadele 58/2

²¹ Bakara 2/225; Âl-i İmran/155

Kerîm,²² Rahman ve Rahîm,²³ isimleri ve tövbe suresi hariç, Kur'an'daki bütün surelerin Rahman ve Rahîm lafızlarını içeren Besmele ile başlaması da Allah'ın bağışlayıcılığının ve merhametinin büyüklüğüne işaret etmesi bakımından önemlidir. Tevvâb kelimesi, Gazzali'ye göre, aralıksız ve devamlı bir şekilde Allah'ın insanı bağışlayıcılığını ifade eder. Gazzali'nin bu bakış açısını, şu ifadesinde görmek mümkündür: "et-Tevvâb, mahlûkatı için işaretlerinin bir kısmını göstererek, bazı uyarılarda bulunarak, günahlarının tehlikelerini görmeleri ve tövbeye yönelmeleri kasdıyla, bazı musibetlerini açığa çıkararak, bağışlanma sebeplerini sürekli kolaylaştırır."²⁴

Gazzali'ye göre et-Tevvâb ismi, Allah'ın kullarını cezalandırmasını değil bağışlamasını ve birtakım musibetlerle işledikleri günahlardan ve günahların cezalarından kurtuluşun önemli bir vesilesi olan tövbeye yöneltmesini istemesi manasını ifade etmektedir. Bunun yanında, Kur'an'da günah işlemekte ısrar edip, ölüm vakti gelince pişmanlığını dile getirenlerin, kâfir, müşrik²⁵ ve dinden dönüp bu hal üzere ölen kimselerin²⁶ affedilmeyeceği buyurulmuştur. İnsan açısından ise tövbe, müminin şirk, küfür ve irtidat başta olmak üzere küçük-büyük her türlü günah ve Allah'a itaatsizlik gibi durumlardan vazgeçmek suretiyle, samimiyetle²⁷ Allah'tan bağışlanma dilemesi,²⁸ hayatının geri kalan kısmında ise, işlediği günahlardan uzak kalmaya gayret etmesi,²⁹ iyilik ve ibadetlerle dini hayatını zenginleştirilmesi ve³⁰ içinde bulunduğu inkâr durumundan vazgeçerek İslam'ı tercih etmesi³¹ gibi anlamları içermektedir.³² Diğer taraftan tövbe, aynı zamanda hayatta kendilerini örnek aldığımız peygamberlerin davranışlarından olup³³ hidayet kaynağı olan Kur'an'ı Kerim'in de pratiğe yansıtılmasını istediği uyarılardandır.³⁴ İyi bir Müslümanın karakteristik özelliklerindedir.³⁵ Her şeyden önemlisi tövbe, kula Allah'ın sevgisini kazandırır.³⁶ Diğer taraftan o, kulun işlemiş olduğu günahların Allah katında silinmesi³⁷ ve sevaplara dönüşmesinin,³⁸ öldükten sonra da onun

²² Mü'minûn 23/116; İnfitâr 82/6

²³ Fâtiha 1/2

²⁴ Gazzali, el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Meanî Esmâ'l-lahi'l-Hüsna, Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs, s.109; Harun ışık, Gazzali'nin Tövbe algısı, E.Ü.İ.F Bilimname Dergisi, XXIV, 2013/1, s.180

²⁵ Nisa 4/18

²⁶ Âl-i İmran 3/90

²⁷ Tahrim 66/8

²⁸ En'am 6/54

²⁹ Bakara 2/160; Nahl 16/119

³⁰ Tövbe 9/5, 11; Meryem 19/60

³¹ Maide 5/34

³² Mevdudi, Ebu'l-Ala, Tefhimu'l-Kur'an, (çev. Muhammed Kayani vd), İnsan Yayınları, İstanbul 1986, c.1, s.59

³³ A'raf 7/143; Hud 11/3, 61, 90

³⁴ Nur 24/31

³⁵ Tahrim 66/5

³⁶ Bakara 2/222

³⁷ Şûra 42/25

³⁸ Furkan 25/70

cehennemden uzaklaşıp cennete girmesinin³⁹ ve mükâfata mazhar olmasının⁴⁰ önemli bir yoludur.⁴¹

Gazzali, farklı olarak tövbeyi, sırasıyla önce ilim, sonra hal ve son olarak da fiilden ibaret bir mana olarak görür. Gazzali'nin burada ilimle kast etmiş olduğu şey, iman ve yakîndir. İmana ve yakîne, farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Gazzali, imanı, günahların öldürücü bir zehir olduğunu tasdik, yakîni de günahın bu zararını, kalpte yerleştirmek olarak görür. Diğer bir deyişle Gazzali'ye göre ilim, kişinin şeytana uyarak işlemiş olduğu günahın zararlarını bilmesi, yani işlediği günahın, Rabbinin kaybetmesine sebep olacağına şuuruna varmasıdır. İlimden sonra kişi için hal devreye girer. Yani kişi, pişman olur olmaz, vakit geçirmeksizin, işlemiş olduğu günahı hemen terk etmelidir. Gelecek açısından kişi, kendisini mahbubundan, yani Rabbinden ayıran işlediği günahı, bir daha işlememeye azmetmelidir. Mâzi, yani geçmişte günah işleyerek zâyî ettiklerini ise, iyilik veya kaza ile telafi etmeye çalışmalıdır.⁴²

Bu üç unsur, (ilim, hal ve fiil) kendi sıra ve tertibi içinde, tövbenin olmazsa olmazı olarak gören Gazzali, üçünden herhangi birinin olmaması durumunda, tövbenin makbul olmayacağını belirtir. Çünkü o'na göre, bu üç unsurdan her biri, diğeri için lazımdır, zorunludur ve her bir unsur, diğeri bir unsuru gerekli kılmaktadır. Gazzali'nin tövbe tanımlarını kısaca belirtmek gerekirse;

-Tövbe, geçmiş hataların vermiş olduğu iç sancısıdır.

-Tövbe, terk ve azimdir, yani işlediği günahı hemen terk edip, bir daha işlememeye azmetmek ve geçmişte işlenen hata ve günahları telafi etmektir.

-Tövbe, günah ve mâsiyetin, Allah'tan uzaklaştıran tehlikeli bir davranış olduğunu bilmektir.

-Tövbe, insanın işlemiş olduğu günah dolayısıyla mahbubunu, yani Allah'ı kaybetmesi ve bunun sonucunda kalbinde duyduğu acıdır. Gazzali, kendi yaptığı tövbe tariflerine ek olarak, Sehl b. Abdullah'tan şu tarifi de nakleder; "Tövbe, kötü huyları iyi huylarla değiştirmektir."⁴³

Gazzali'nin tövbe tanımlarını bir araya getirdiğimizde, Gazzali açısından tövbenin, günahın son derece zararlı olduğu bilinci içerisinde, kalpte duyulan acı ve üzüntüyle birlikte, işlenen günahı vakit geçmeden hemen terk etmek, hayatın geri kalan kısmında günah işlememeye azmetmek ve salih ameller işleyerek geçmişte telafi etmeye çalışmak olduğunu söylemek mümkündür. Gazzali, Tövbeyi, pişmanlık, günahı terk, günah işlememekte azm ve salih ameller vasıtasıyla işlenen günahı telafi ile ilişkilendirmesinde, kendisinden evvelki ve sonraki Kelam âlimleri ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Ancak bu eylemlerin öncesinde ilme vurgu

³⁹ Kasas 28/67

⁴⁰ İbrahim 14/146

⁴¹ Işık, Gazzali'nin Tövbe algısı, s.178-180

⁴² Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.9

⁴³ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.9, 10, 13

yapması dikkat çekicidir ve ilmi bu şekilde önceleme ile de diğer âlimlerden ayrılmaktadır.⁴⁴

Gazzali'nin ilmi, hal ve fiilden önce nazara vermesi, üzerinde durulması gereken doğru bir yaklaşımdır. Zira kişi, günahın zararından kurtulmak için, öncelikle neyin günah ve neyin sevap olduğunu iyice bilmeli ki, ondan sonra, günah olan şeylerden Allah'a sığınarak, günah işlemek için azmedebilsin. Gazzali'nin günahattan sakınmakta esas tuttuğu ilim, günah işlememe hususunda en temel meseledir. Zira hakkı batıldan, günahı da sevaptan ayırması için kişinin ilimle donanması zaruridir. Kişinin öğrendiği bu ilim, ona rehber olup kendisini doğru ve hayırlı işler yapmaya sevk edecek ve günahlardan korunmasına yardımcı olacaktır.

Allah Teâlâ, hikmeti gereği, yaratmış olduğu insanları imtihana tabi tutmak için, insanın işlemiş olduğu günahların içine, menhus bir lezzet bırakmıştır. İnsana düşen vazife ise, Allah'ın şeriatı koymuş olduğu sınırlar içinde yaşaması ve helal olan şeylere kanaat edip, iktifa etmesidir. Zira helal olan lezzetler ve zevkler, bu imtihan dünyasında insana kâfi gelecektir. Haddizatında insanın lezzet ve zevk alacağı asıl yer, "Onlar için(cennette) altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedi olarak kalacaksınız"⁴⁵ ayetinde açık bir şekilde beyan edildiği gibi, insanın imanla ahirete gitmesi durumunda, içinde kalacağı ebedi cennet yurdudur. Bundan dolayı Allah'a inanmış bir insan, ahireti unutup, dünyaya tamamen bağlanarak, dünyanın gayrimeşru zevklerine müptela olmaktan korkmalıdır. Allah'a yürekten inanan bir insan, dünya ve ahiret işleri arasında kararsız kaldığı zaman, ayette geçen "Onlar, dünya hayatını ahirete (seve seve) tercih ederler"⁴⁶ uyarısını her daim hatırlamalı ve geçici dünya menfaatleri ve lezzetleri yüzünden, ebedi olan ahiret ve cennet hayatını kaybetmemelidir.

Hristiyanlıkta kişinin kendi günahlarını bir papaza anlatıp itiraf etmesi meselesi, İslam inancı açısından, son derece sakıncalıdır. Zira "Herkes(samimi olan tövbesi ve Allah'ın rahmeti sayesinde) affedilir, ancak, günahlarını gizlemeyip açıklayanlar, bundan müstesnadır. Gece günah işleyen kimsenin günahını, Allah gizleyip faş etmediği halde o kişi sabaha çıkınca, Allah'ın örttüğü perdeyi açıp, işlediği günahını, herkese söylese, işte bu günah affedilmez"⁴⁷ hadis-i şerifinde açık bir şekilde beyan edildiği gibi, insanın işlediği günahları, başkasına itiraf edip anlatması, anlattığı kişiyi günahına şahit tutacağından, Allah'ın o günahı affetmemesine neden olur.

D. TÖVBENİN İNSAN İÇİN GEREKLİLİĞİ

Hem günah hem de sevap işleyecek bir fitratta yaratılan insana, fitrat dini olan İslam, işlediği günahlardan onun kendisini nasıl koruyacağını ve maruz kaldığı günahlardan da tövbeyle nasıl arınacağını hem ayetlerde hem hadislerde açıkça

⁴⁴ Işık, Gazzali'nin Tövbe algısı, s.182

⁴⁵ Zuhuf 43/71

⁴⁶ İbrahim 14/3

⁴⁷ Buhari, Edep 60

beyan etmiştir. İnsan fitratının günah işlemeye müsait olduğu, bir hadiste şöyle ifade edilmiştir: “Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah Teâlâ sizi helak eder ve sizin yerinize günah işleyip peşinden tövbe eden kullar yaratırdı.”⁴⁸ Başka bir hadis-i şerifte ise: “Bütün Âdemoğulları günahkârdır, günahkârların en hayırlısı ise tövbe edenlerdir, işlediği herhangi bir günahdan tövbe eden, hiç günaha bulaşmamış kimse gibidir”⁴⁹ buyrulmuştur. İnsanın şeytana uyup günah işlemesi, onu meleklerden ayırır. İnsan hayrın yanında şer işleme kapasitesine de yaratılıştan sahip olduğu için, mutlak olarak günahdan kendini tam manasıyla koruyamaz. Bundan dolayı insan, günaha karşı daima tövbe zırhını giymelidir.

Hz. Peygamber (sav)’de her gün 70 veya 100 defa Allah’a tövbe ve istiğfar ederek, ümmetine her hayırlı işte örnek olduğu gibi, tövbe etmede de örnek olmuştur. Zira (sav): “Bazen kalbimi bir perde bürür, bu perdeyi kaldırmak için günde yetmiş defa istiğfar ederim”⁵⁰ buyurarak, günah işlemekten masum olduğu halde, kendisinin de buyurduğu gibi, kalbine gelen bir kısım şeylerden müstağni kalamamakta ve onlar için tövbe ve istiğfar etmektedir. Tövbenin gerekliliğine bir başka delil de kalbin heva ve masiyetlerle paslanması görüşüne dayanmaktadır. Kalp aynasını bu paslardan korumak için, her insana tövbe gereklidir.⁵¹ Tövbe etmemek, kulun Rabbini, O’nun hukukunu ve nefsin kusurunu bilmemesinden kaynaklanır. Bu sebepten dolayı, en büyük zâlim (haksız kimse), Rabbine tövbe etmeyen kuldür.⁵² Ayette de tövbe etmenin, müminlerin vasfı olduğu şu şekilde vurgulanmıştır: “Onlar, bir hayasızlık yaptıkları veya nefislerine zulmettikleri zaman, Allah’ı hatırlarlar ve hemen işledikleri günahların bağışlanmasını isterler.”⁵³

Mümin, küçük olsun büyük olsun, işlediği her günahdan tövbe etmelidir. Şayet tövbe etmeyi ertelerse, bu da ikinci bir günahdır. Günahdan sonra tövbe etmek, geciktirilmemelidir. Nitekim Hz. Peygamber(sav) bir hadis-i şerifinde “Erteleyenler, helak oldu.”⁵⁴ buyurmuştur. Diğer taraftan tövbe ertelenirse, Allah’ın huzuruna tövbesiz çıkma gibi bir durumla da karşılaşılabilir. Bu durum da Allah’ın rahmetini değil de gazabını celp edebilir. Tövbe, insanı Yaratanının huzurunda manevi olarak tekrar inşa eder ve onun, günah işlemekten önceki temiz hayatına dönmesine vesile olur. Bu durum, kişiyi, kendi manevi varlığına yaklaştırırken en mükemmel varlık olan Allah’ın bitmez lütfu ve keremi sayesinde insanın ruhen üst düzeye ulaşma imkânını sağlar. Tövbe, günah işlemekten önceki eski bozulmamış seviyeye yeniden yükseliştir. Sanki tarihi akıldan çıkarılmayan bir kaybedişten sonra, dopdolu olarak yeniden kendini buluştur. Kişi, edeceği tövbe ile kendini manen keşfederek, geleceğine ve ahiretine daha fazla umutla ve cesaretle bakabilecektir.⁵⁵

⁴⁸ Müslim, Tövbe 9

⁴⁹ İbn-i Mâce, Zühd 30

⁵⁰ Buhari, Daavat 3; Abdülkerim Kuşeyrî, Kuşeyrî Risalesi, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s.167

⁵¹ Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 1994, s.131

⁵² Ateş, Süleyman, İslam Tasavvufu, İstanbul 1992, s.158

⁵³ Âl-i İmran 3/135

⁵⁴ Heysemi, Mecmaü’z-Zevahid, 5/172

⁵⁵ Sadık Kılıç, Kur’an’da Günah Kavramı, Hibaş Yayınları, Konya 1984, s.369; Mehmet Yaman, Kelamda Günah ve Tövbe, Y. Lisans Tezi, Konya 2006, s.73

Cenab-ı Hak, yaratmış olduğu kulunun, hevasına ve nefsinin arzularına karşı koymakta çok zayıf olduğunu bildiği için Kur'an'ı Kerim'de: "Allah sizden(tövbelerinizi kabul ederek yükünüzü) hafifletmeyi diler. İnsan, (sabır, metanet, tahammül v.b yönlerden) oldukça zayıf olarak yaratılmıştır"⁵⁶ buyurarak, yaratılıştan zayıf olan kulunu, işlediği günahlardan dolayı affetmek için tövbe kapılarını açık bırakmıştır. Mevlana da Mesnevisinde, Allah'ın tövbe kapılarının açık olduğunu şöyle ifade etmiştir:

"Cennetin Allah'ın rahmetiyle sekiz tane kapısı var, oğul! O sekiz kapıdan birisi de tövbe kapısıdır. Öbür kapıların hepsi, bazen açılır, bazen de kapanır, fakat tövbe kapısı hep açıktır".⁵⁷

Dolayısıyla Cenab-ı Allah, günah bataklığına düşmüş kullarına, istiğfar ve tövbe etmeyi emretmek suretiyle, kendisinden bağışlanmayı dilemelerini "Günahlarınız için Rabbinizden bağışlanma dileyin. Ve sonra da tövbe ve pişmanlıkla, bütün kalbinizle O'na yönelin. Hiç şüphesiz Rabbinin, (bilhassa samimiyetle kendisine yönelen kullarına karşı), hususi rahmet ve merhameti pek boldur."⁵⁸ ayetinde olduğu gibi emretmiştir. "Şüphesiz ki Allah, (günahlardan kaçınmakla beraber, beşerî bir sürçme ile günaha düşmelerinin ardından) tam bir pişmanlıkla tövbe edip, tövbelerinde sebat gösterenlerle, (her türlü günah kirinden) temizlenip paklananları sever"⁵⁹ ayetinde de tövbe edenleri seveceğini buyurarak, kullarını istiğfar ve tövbe etmeye teşvik etmiştir. Günah işlemiş olan kula düşen vazife ise, bir şekilde bulaşmış olduğu günahı, sırf Allah'ın emrine uyup, O'nu razı etmek için samimi bir şekilde tövbe ederek, Rabbinin sevgisini kazanmasıdır. Sonuçta kul, edeceği tövbe sayesinde, Allah Teâlâ tarafından hem günahları bağışlanacak hem de Allah'ın muhabbetine mazhar olacaktır.

E. GAZZALİ'DE TÖVBENİN VACİP OLMASI

İnsan, öldükten sonra gideceği yer olan ahiret âleminde, şayet cenneti ve ebedî mutluluğu arzuluyorsa ve daimî helaket yeri olan cehennemden sakınıyorsa, o takdirde, kurtuluş çaresini aramak onun için farzdır. Şayet kişi, farzı bu şekilde anlayıp, cehennemden kurtuluş çaresi olan iman ve günahlardan kaçınarak salih ameller işlemenin, cennete girmesine vesile olacağına inanıyorsa inandığı bu farzı, yani salih amel işleyip günahlardan kaçınmayı, elinden geldiği kadar yerine getirmeye çalışmalıdır. Dolayısıyla kişi, kendisiyle Allah arasında perde olan, günahlarından kurtulmasının, kendisi açısından vacip ve kaçınılmaz olduğunu anlayıp samimi bir tövbe etmek suretiyle o perdeleri yırtarak cennete girmeye çalışmalıdır.

Gazzali, bu hususu şöyle ifade eder: "Günahın akabinde, hemen tövbe etmenin vücubunda (gerekliğinde) şüphe yoktur. Zira günahın, insanın imanını tehlikeye düşürdüğünü bildikten sonra, tövbenin de günahın hemen akabinde yapılması

⁵⁶ Nisa 4/28

⁵⁷ Mevlana, Mesnevi, (çev. Veled İzbudak) M. E. B, İstanbul 1966, c.4, s.202

⁵⁸ Hud 11/90

⁵⁹ Bakara 2/222

gereğinde şüphe edilmez. Nasıl ki, öldürücü zehri yiyen birisi, zehri hemen kusmak suretiyle çıkarmaya çalışacağı gibi imanı öldüren günahı da hemen tövbe ile atmak lazımdır. Allah'a isyanı sebebiyle sonsuz olarak cehennemde kalacağından korkmayan günahkâr, genelde ölüm hastalıktan sonra geldiği için sıhhatine güvenerek, zararlı maddeleri yemeye devam eden kimse gibidir. Zararlı maddeleri yemekle nihayet bu adam hastalanıp öleceği gibi, Allah'a isyan edip de, ısrarla günah işleyen kimsenin de son nefeste imansız gitmesinden ve ebedi olarak cehennemde kalmasından korkulur. Demek ki, insan bedeni için zararlı yemekler ne ise iman için de günahlar aynıdır. Zararlı yemekler midede toplanarak, sahibinin haberi olmadan, mideyi ve mizacı bozup âni olarak insanın ölümüne sebebiyet verdiği gibi, kişinin işlediği günahlar da birike birike insanın ahirete imansız gitmesine sebep olabilir. Şu fâni dünyada, ölümden korkan insanın zararlı ve zehirli şeyleri her hâlükârda ve bulunduğu anda terk edip yememesi vacip olduğu gibi, ebedi helakten korkan kimsenin de günahlara yaklaşmaması vacip olur. Zehri içen, pişman olduğu anda şu ölümlü dünyada biraz daha kalıp yaşaması için bir an önce zehri içinden çıkarmaya çalıştığı gibi insanın da imanın zehri olan günahları bir an önce içinden çıkararak ebedi helak olan cehennemden kurtulması için bütün tedbirleri alması öncelikle vacip ve zorunludur. Zira günah zehrinden korkulmasının sebebi, daimî olan ahireti, yani cenneti kaybetmemektir. O cennet ki, onun nimetleri devamlıdır. Onu kaybetmenin yanı sıra, cehennem ateşi ve ardı arkası gelmeyen, daimî azap vardır. Zira ahiret hayatı ebedîdir, dünya hayatı gibi gelip geçici değildir. O halde, tabiplerin müdahalesine imkân bırakmayacak şekilde maneviyatı harap etmeden önce hemen tövbe ederek günahların zehrinin tesirinden kurtulmaya çalışmak lazımdır. Sonra iş işten geçer de hiçbir şey fayda vermez olur.”⁶⁰

Allah'ın emrinin hilâfına olan her şeyin (yap dediğini yapmamanın, yapma dediğini yapmanın) günah olduğunu, bu günahlara da tövbe etmenin vacip olduğunu söyleyen Gazzali, vacibi, yani tövbeyi bildiren her şeyi öğrenmenin de vacip olduğu görüşündedir.⁶¹ Gazzali, “Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tövbe ediniz, umulur ki, (yaptığımız bu tövbe vesilesiyle) kurtuluşa erenlerden olursunuz”⁶² ayetini delil göstererek, tövbenin ezeli bir hüküm olduğunu, bütün insanlara, her halde ve durumda, vacip ve gerekli olduğunu söyler. Gazzali'ye göre, kâfir veya cahil olarak, ergenlik çağına erişen herkesin, cehlinden ve küfründen dolayı tövbe etmesi farz-ı ayndır. Yine aynı şekilde, anne ve babasını taklit ederek Müslüman olup da, tahkiki iman derecesine erişememiş İslam'ın gerçeklerinden habersiz yaşayan kimselerin de taklitten sıyrılıp gerçek İslam'ın manasını anlamak ve hayatına tatbik etmek suretiyle, gafletinden dolayı tövbe etmesi gerekir.⁶³

İlk peygamber ve ilk insan olan Âdem(as)'ın bile işlediği hatadan sonra, tövbeden müstağni kalamadığını nazara veren Gazzali, babanın güç yetiremeyeceği şeye evladın da güç yetiremeyeceğini söyleyerek, tövbe etmenin, herkes için farz-ı

⁶⁰ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.16-18

⁶¹ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.31

⁶² Nur 24/31

⁶³ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.20

ayn olduğunu vurgular. Gazzali'ye göre, hiç kimse, organ ve âzaları ile Allah'a isyan etmekten ve günah işlemekten kurtulamaz. Nitekim Kur'an'ı Kerim ve hadisler, peygamberlerin bile hatadan sâlim kalamadıklarını, onların da yanılmalarından dolayı ağlayarak tövbe ettiklerini bize haber vermiştir.⁶⁴ Şayet insan, azası ile günah işlemezse de kalbinde günah işleme düşüncesinden kurtulamaz. Kendisinin böyle bir meyli olmazsa da kendisini Allah'ın zikrinden alıkoyacak şeytanın vesveselerinden kurtaramaz. Şayet bundan da korunursa, Allah'ın zat, sıfat ve ef'aline ait olan ilminde, yani Allah'ı bilme ilmi olan marifet-i ilahiye'de gaflet ve kusurdan kurtulamaz. Bütün bu saydığımız şeyler, derecesine göre birer noksanlıktır. Şekil ve derecelerinde farklılık olmakla beraber, insanın bu kusur ve noksanlıklardan tamamen sıyrılması düşünülemez. Bundan dolayı kişi, her daim, işlediği günah ve hatalardan istiğfar ve tövbe edip Allah'a yönelmelidir. Nitekim Hz. Peygamber (sav), bir hadis-i şerifinde: "Kalbime öyle şeyler gelir ki, her gün ve gece, bunlardan yetmiş defa Allah'a istiğfar ederim"⁶⁵ buyurarak "And olsun ki, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için Rasulullah'ta(sav) güzel bir örneklik vardır."⁶⁶ ayetinin işaret ettiği gibi, her hayırlı amelde, ümmetine hüsn-i misal, yani rol model olmuştur.⁶⁷

İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem(as) ve eşinin hatası, insanın, günah işleme fitratı üzere yaratıldığının en güzel örneğidir. Günah işlemek, insanın kendisini meleklerden ayıran süflî kabiliyetlerinin bir sonucudur. İşte, insandaki bu ulvî ve süflî kabiliyetlerin birbirine olan üstünlüğü, insanın mükemmelliği veya noksanlığının da belirleyicisi olacaktır. Yani insanda, peygamberler ve salih insanlarda olduğu gibi, ulvî kabiliyetler ve hisler galip geldiği zaman "Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık"⁶⁸ ayetinin işaret ettiği gibi insan, âlâyı illiyyîne çıkacaktır. Aksine insanda, kâfirler ve münafıklarda olduğu gibi süflî kabiliyetler ve hisler galip geldiğinde ise "Sonra onu aşağıların en aşağısına gönderdik."⁶⁹ ayetinde de belirtildiği gibi insan, esfel-i safiline düşecektir. Çünkü insanın ulvî kabiliyetleri, melekîyet (iyilik), süflî olan kabiliyetleri ise, insanın hayvanî ve şeytanî(kötülük) yönünü temsil etmektedir. İnsanda, bu kabiliyetlerle ilişkisi bulunan ve birbirine muhalif olan iki güç bulunmaktadır. Bu güçlerden birincisi, insandaki süflî kabiliyeti ve hisleri geliştiren ve insanı yanlış ve günah işlemeye yönlendiren, şeytanın aldatma yollarından olan gazap, şehvet ve diğer kötü huylardır. İkinci güç ise yedili yaşlarda başlayıp, kırk yaşına gelindiğinde kemale eren, insandaki kötü huyları kontrol altına alma kabiliyetine sahip onu Allah'ın sezgisel bilgisini tecrübe etmeye ve günahlardan kurtuluşun hazzını almaya yönlendiren akıl kuvvetidir. Dolayısıyla insan, Allah Tealâ'nın katında bir değer kazanıp O'nun rızasını kazanmak istiyorsa, ulvî kabiliyetlerini süflî kabiliyetlerine hâkim kılmak için elinden gelen bütün gayreti göstermelidir. Gazzali'nin bu söylemlerinden, insanın doğasında birbiriyle

⁶⁴ A'raf 7/23, 143

⁶⁵ Buhari, Daavat 3

⁶⁶ Ahzab 33/21

⁶⁷ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.20, 21

⁶⁸ Tin 95/4

⁶⁹ Tin 95/5

mücadele eden iki zıt gücün yerleştirildiği, dünya ve ahiret saadetine ulaşmak için de insanda aklın hâkim kılınması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Aynı zamanda Gazzali'nin, iyi ve kötü kabiliyetler ile yaş arasında kurduğu ilişkide, şehvetin akıldan önce insan doğasında hüküm gördüğü görülmektedir. Dolayısıyla, Yusuf(as)'ın ayette “Ben, nefsimi temize çıkarmam. Çünkü Rabbimin rahmetiyle, bana acıyıp beni koruduğu durumlar hariç, nefis aşırı şekilde kötülüğü emredicidir. Zira Rabbim, çok bağışlayan ve (bilhassa mümin kullarına) çok merhamet edendir”⁷⁰ ayetinin de işaret ettiği gibi peygamberler de dâhil hiçbir kimsenin nefis ve şeytanın hilelerinden emin olamaz.⁷¹ Dolayısıyla kişi, ancak Allah'ın onu koruması ile nefsin ve şeytanın zararlarından kendini muhafaza edebilir.

Bu hususu, Gazali'nin şu ifadelerinde görmemiz mümkündür:

“Aklın başlangıcı yedi yaşında, aslı ergenlik anında, kemali ise kırk yaşındadır. Şehvetler şeytanın, akıllar ise meleğin askerleridir. Bunlar (şehvet ve akıl), birbirlerinin zıttı oldukları için birbirlerini kabul etmezler, dolayısıyla karşılaştıkları zaman, aralarında mücadele başlar. Bir taraf galip gelince, diğer tarafı ezer. Aklın aksine, insandaki şehvetler, insanın akli kemale ermeden, daha çocukluk ve gençlik çağında olgunlaşırlar. Bu sebepten dolayı, şeytanın askeri olan şehvetler, akıldan önce merkezi zapt eder, kalbi istila eder. Kalpte şehvetlere uygun adetlere ünsiyet eder. Dolayısıyla şeytan, kalbe galebe çalar. O zaman da şehveti kalpten söküp atmak zor olur. Allah'ın ordusu olan akıl, daha sonra harekete geçer. Allah'ın dostlarını, düşmanın(şeytan ve nefsin) esaretinden kurtarmak için, akıl, ağır ağır çalışır. Şayet akıl, kemale erip kuvvet bulmazsa, şeytanın ordusunu(şehvetleri), kalpten atamaz ve şeytanın “And olsun, beni kıyamete kadar ertelersen, onun (Hz. Âdem'in) soyunu, pek azı hariç, (şehvetlerle azdırarak) kontrolüm altına alacağım”⁷² sözünü yerine getirmeye çalışır. Ne kadar insan varsa, hepsinin şehveti, aklından öncedir ve şeytanın ordusu olan vasıfları, meleğin ordusu olan hasletlerinden öncedir. Yani kişinin, şehvet, gadab ve diğer kötü vasıfları, gençlik çağında tekâmül edip olgunlaştığı ve akıl kırk yaşında kemal bulduğu için, kişinin şeytani tarafları, melekî yönlerinden öncedir. Şayet akıl kemal bulup kuvvetlenirse, ilk vazifesi, şehvetleri kırmak suretiyle şeytanı kalpten uzaklaştırmak ve kalbi, alışkın olduğu kötü adetlerden ayırıp, ibadete yönlendirmek olmalıdır. İşte tövbenin manası da budur. Yani tövbe, rehberi şehvet ve öncüsü şeytan olan yoldan ayrılıp, Allah'a giden yola girmektir.”⁷³

İnsan doğasının psikolojik analizini de yapan Gazâli, akla nispetle, şehvetin çok daha erken yaşlardan itibaren insanın üzerinde etkili olduğuna dikkat çeker. Yapılması gereken şey, insandaki şehvetin ilerleyen yaşlarda da kontrolü ele geçirmesine ve aklın hâkimiyetini engellemesine izin vermemektir. Çünkü böylesi bir durum içerisinde bulunan kişinin, günahtan kaçınması ve şeytanın kontrolünden kurtarılması son derece zor olacaktır. Şehvetin insandaki akla galip gelmesini

⁷⁰ Yusuf 12/53

⁷¹ Işık, Gazzali'nin Tövbe algısı, s.184

⁷² İsra 17/62

⁷³ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.19-20

engellemede ve ahiret hayatında kurtuluşu elde etmede, en güçlü silah ise tövbedir. Bu duruma, ilk insan Hz. Âdem'in günah işledikten sonraki pişmanlığı, bizim için en güzel örnektir. Dolayısıyla, insanın doğasında, fitratında, her ne kadar günah işlemek daha baskın olsa da samimi bir tövbe ile iyilik yapmaya yönelerek, kalb-i selim ile Yaratıcısına dönme ve kurtuluşu elde etme potansiyeline sahip bir varlık olduğu aşikârdır. Tövbe etmek, günahın terk edilmesi anlamına geldiğinden, eylemlerimizden hangilerinin günah kategorisinde yer aldığını bilmek son derece önemlidir. Aksi takdirde ne tövbe etmemiz ne de günahı terk etmemiz mümkün olmayacaktır. Nitekim Gazzali, bu hususta şunları söylemektedir:

“Tövbe, günahları terk etmek demektir. Bir şey bilinmeden terk edilmez. Tövbe vacip olduğuna göre günahları bilmek de vaciptir. Çünkü vacibi bildiren her şeyi öğrenmek vaciptir.”⁷⁴

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Gazzali, tövbeden önce günahların ve günahların sonuçlarının bilinmesinin, her Müslüman için bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. İnsanın Allah'ı bilmesi olan arifetullah ta, günahın üstesinden gelmeyi, Allah'a, dine ve dini değerlere yakın olmayı, O'nun emir ve yasaklarına itaat etmeyi sağlayacak, cehalet ise bunların hepsinden uzaklaştıracaktır.⁷⁵

E. GAZZALİ'DE TÖVBENİN KAPSAMI

Gazzali'ye göre günahlar, “Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden

kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örter ve sizi güzel bir makama koyarız”⁷⁶ ayeti ve "Size büyük günahların en büyüğünü haber vereyim mi? Allah'a Şirk koşmak, anaya babaya itaatsizlik etmek ve yalancı şahitliği yapmak"⁷⁷ hadis-i şerifi gibi, daha birçok ayet ve hadisin işaret ettiği üzere, işlenen günahlar küçük ve büyük olarak tasnif edilerek ayrı bir şekilde değerlendirilmiştir. Gazzali, günahları; küçük, büyük ve şüpheli günahlar olmak üzere üç kısma ayırır. Gazzali açısından, meseleye bakılacak olursa büyük günahlar, ana hatlarıyla cins ve çeşitleri yönünden, taksim edilebilir. Ancak, küçük ve büyük günahın sayıları hakkında, Hz. Peygamber(sav)'den farklı rivayetler vârid olup kesin bir sayı verilmediği için bu günahların sayısını ve sınırlarını bilmemiz mümkün değildir. Dolayısıyla Gazzali, şeriyyatın sahibi olan Allah ve elçisinin, müphem bıraktığı bir hususta, sayı belirterek, kesin sınırlar çizilmesini uygun görmez. Gazzali, küçük ve büyük günahların sayısındaki bu belirsizliği ve gizliliği, işlenen her günahın büyük günah işlemekten kaçır gibi kaçınılması hikmetine bağlamıştır. Bu konuda, Gazzali'nin verdiği şu örnek dikkat çekicidir; diğer gecelere önem verilmesi için nasıl Allah Teâlâ tarafından Kadir gecesini gizli tutulduysa insan da hiçbir günahı önemsiz ve küçük

⁷⁴ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.31

⁷⁵ Işık, Gazzali'nin Tövbe algısı s.184, 185

⁷⁶ Nisa 4/31

⁷⁷ Buharî, Edep 6

görmeden işlediği her günahın büyük olma ihtimalinden korkmalı ve elinden geldiğince ondan sakınmalıdır.⁷⁸

Gazzali, insanın işlemiş olduğu küçük günahların, bazı durumlarda, büyük günah sınıfına geçeceğini beyan eder. O'na göre bu durumlardan birincisi, kişinin işlediği küçük günaha ısrar etmesidir. 'Devam ile küçük günah büyür, istiğfar ile büyük günah yok olur.' sözünü nakleden Gazzali, bu görüşünün daha açık anlaşılması için küçük günahı damla suya, büyük günahı da çokça dökülen suya benzeterek, bize şu orijinal örneği verir: "Bir taş üzerine çokça su dökülse taş üzerinde bir iz bırakmadan akıp gittiği halde aynı su damla damla şeklinde taş dökülürse taş üzerinde bıraktığı iz gibidir."⁷⁹ Dolayısıyla Gazzali, tekrarlanmayan büyük günahın affının, ısrarla devamlı bir şekilde işlenen, küçük günahın affından daha çok umulacağı görüşündedir.

Günlük yaşantımızda, çevremizdeki dostlarımızdan bize karşı, tek seferlik yapılan yanlışlara daha toleranslı davranırız. Şayet karşı tarafın bize yapmış olduğu yanlış, devamlı olursa, o insana daha farklı bir tavır takınacağımız malumdur. Gazzali, geniş nazarıyla, olaya sadece günah penceresinden bakmayıp, hayırda ve sevap işlemede de aynı durumun geçerli olduğunu vurgular. Bu görüşüne de "Amellerin en hayırlısı, az da olsa devamlı olarak yapılanıdır"⁸⁰ hadis-i şerifini delil gösteren Gazzali'ye göre, devamlı olmayarak birden yapılan çok amelin, kalbi nurlandırmakta tesiri az olup az da olsa devamlı olarak yapılan amelin, kalbi nurlandırmada tesiri daha çoktur. Benzer şekilde devamlı olarak işlenen küçük günahların da bir defa yapılan büyük günaha kıyasla kalbi karartması daha çok olur.⁸¹

Yukarıda zikrettiğimiz hadis-i şerifin de belirttiği gibi, insanın işlemiş olduğu ibadet ve salih ameller, az da olsa devamlı olduğu takdirde Allah indinde daha makbul olacaktır. Küçük günahın büyük günaha basamak olduğuna da dikkat çeken Gazzali, genellikle büyük günah işlemenin yolunun, küçük günahlardan geçtiğini vurgulayarak şöyle örnek verir: "Görmek, konuşmak ve ellemek gibi mukaddimler olmadan zina; dedi-kodu, kavga ve husumetler olmadan da adam öldürmek olamaz. Demek ki, her büyük günahın evvelinde ve sonunda, küçük günahlar bulunur. Büyük günah onlarla başlar ve onlarla sona erer." "Sakın, zinaya yaklaşmayın (zinaya, zemin oluşturacak ortam ve davranışlardan durun); şüphesiz ki o, çirkin bir hayâsızlıktır ve çok kötü bir yoldur"⁸² ayeti de Gazzali'nin görüşüyle aynı doğrultudadır. Zira ayet, doğrudan 'zina yapmayın' emir kipini kullanmaksızın, insanı, zinaya götürecek ortamlardan ve küçük günahlardan uzak durması konusunda uyarılmaktadır. Sonuç olarak, insanın iradesi zayıf olduğu için, kişinin, küçük

⁷⁸ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.36

⁷⁹ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.58

⁸⁰ Buhari, İman 32

⁸¹ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.59

⁸² İsra 17/32

günahları işleyip, günah ortamlarına girme nispetinde de büyük günahı işleme ihtimali artacaktır.⁸³

Gazzali'ye göre, işlenen küçük günahların, büyük günahlara dönüşmesinin şartlarından ikincisi de kişinin, işlediği günahı, hiçe sayıp küçümsemesidir. "Mümin günahını, başı ucunda bir dağ gibi görür ve üzerine yıkılacağından korkar. Münafık ise, işlediği günahı, burnuna konan hemen uçurabileceği bir sinek olarak görür"⁸⁴ hadisini ve sahabilerden birisinin "Siz, bugün kıldan ince gördüğünüz ve hiç kıymet vermediğiniz öyle günahlar işliyorsunuz ki, biz Rasulullah(sav) zamanında, onları büyük günahlardan sayardık." sözünü nakleden Gazzali, kulun işlediği günahı büyük görüp günahından dolayı istiğfar ettikçe Allah'ın, o günahı küçülteceğini, kulun günahını önemsemeyip küçümsemediği durumda da Allah'ın, kulun işlemiş olduğu günahı büyüteceğini söyler.⁸⁵ Yani kişi, günahını büyük görüp, ondan nefret ettiği takdirde günah ona fazla tesir edemeyecek, bunun aksine, günahını hiçe sayıp küçük görmesi halinde de günah ile arasında ünsiyet ve alışkanlık oluşacak ve günahı sıradan, normal bir şey olarak görmeye başlayacaktır. Bu durumda da kişinin günah işlemeyi bırakması zorlaşacaktır, çünkü alışkanlıklar terkedilmezse zamanla ihtiyaç haline gelirler. İhtiyaç haline gelen bir şeyi de kişinin bırakması neredeyse imkânsızdır. İnsanın kalbinin kararması da bu şekilde meydana gelecektir.

Esas olan, kişinin, günahları küçük veya büyük şeklinde ayırmaksızın, günahı, kime karşı işlediğini düşünmek suretiyle, günahı o surette ve hassasiyette çekinmesidir. Zira insanın işlediği en ufak günah, gerçek mahbubu olan Allah'ın, kendisine darılmasına ve gazabına sebep olabilir. Aynı şekilde, insanın yapmış olduğu en ufak bir salih ve güzel amel de Allah'ın rızasını ve teveccühünü kazanmasına vesile olabilir.

İşlenen günahın, büyük günaha dönüşmesinin sebeplerinden üçüncüsü olarak da günahı zevk almayı zikreden Gazzali, günahı zevk alma durumunda, kişinin günah işlemeye devam edeceğini, bu durumda da insanın kalbin kararacağını vurgular. Zevk alınan bir şeyin bırakılması, yaratılıştan zayıf olan insan⁸⁶ için zordur. Zira günahı alınan bu zevk, kişiyi, günaha müptela yapacaktır. Diğer taraftan kulun günah işlemekten zevk alması, tövbesinde samimi olmadığının alametidir. Dolayısıyla kul, Yaratanına isyan etmesine ve O'nun gazabına sebep olan günahı zevk almak değil, aksine nefret etmeye çalışmalıdır.⁸⁷

Allah'ın teşhir etmeyip tövbe için mühlet vermesine rağmen kulun işlediği günahı gizlemeyip günahını açığa çıkarması veya günahını anlatıp onunla övünmesi de Gazzali'ye göre, işlenen günahı büyük günah sınıfına dâhil eden durumlardan dördüncüsüdür. Zira günahın anlatılması ve açıktan işlenmesi, günahın yayılmasına sebep olarak dinleyenleri kötülüğe teşvik hükmünde olduğundan kişinin günahını katbekat artıracaktır. Halk arasında kullanılan 'Şuyûu, vukûundan daha kötü' deyimini

⁸³ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.59

⁸⁴ Tirmizî, c.4, s.2349

⁸⁵ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.59

⁸⁶ Nisa 4/28

⁸⁷ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.60

de bu gerçeğe işaret eder. Gazzali, bu konuda, kendi görüşünü te'vid etmes için, Hz. Peygamber(sav)'den, şu hadisi aktarır: “Herkes(samimi olan tövbesi ve Allah'ın rahmeti sayesinde) affedilir, ancak günahlarını gizlemeyip açıklayanlar bundan müstesnadır. Gece günah işleyen kimsenin günahını, Allah gizleyip fâş etmediği halde, kişi sabaha çıkınca Allah'ın örttüğü perdeyi açıp işlediği günahını herkese söylerse işte bu günah affedilmez”⁸⁸ Bu hadisle beraber Gazzali, ayetin de işaret ettiği gibi⁸⁹ günahı gizlemeyip anlatmanın başka insanları günah işlemeye teşvik etmek hükmünde olacağını, böyle bir amelin de münafık ameli olduğunu vurgular. Dolayısıyla kişi, günahını gizlemeyip açığa vurduğu takdirde, kendi kendine, başkasını günahına şahit tutacağı için, affedilmesi daha zordur. Gazzali'nin de belirttiği gibi kişi, günahını gizli tutmalı ki, Allah onu bağışlasın. İşlenen küçük günahı, büyük günah haline getiren durumlardan beşincisi olarak da Gazzali, âlimin ipek giymesini, ve şüpheli mal yemesi gibi günahları zikreder. Âlimlerin toplum içinde parmakla gösterildiklerini, toplumdaki bu insanlar tarafından dini yaşayışta, onların önder bilinip toplum bunlara uyduğu için âlimin işlediği günahın kendisiyle sınırlı kalamayacağını ve kendisine uyup da günah işleyenlerin günahını da çekeceğini ifade eder. Aynı şekilde, “Hayra vesile olan hayrı yapan gibidir.”⁹⁰ hadisi şerifi mucibince de kendi örnek olduğu güzel bir ameli, halkın işlemesiyle de onların sevapları kadar sevap kazanacağını söyleyen Gazzali, âlimin hatasını ise, bir geminin yara almasına benzetir. Yara alan, yani delik açılan gemi, kendisi battığı gibi, içindekileri de batırır. İşte bunun gibi, âlim olan insan da işlediği günahlarla hem kendini hem de kendine uyanları helâkete sürükleyebilir.⁹¹

SONUÇ

İnsanoğlu yaratılışında var olan şer kabiliyetlerinin, imanının ve iradesinin zayıflığı sonucunda, nefesine ve şeytana uyararak, ömrü boyunca küçük ya da büyük birçok günaha düşmektedir. İslam dininin ana kaynağı olan ayet ve hadisler de günahkâr kulu Allah'tan af dilemeye çağırarak, yaptığı tövbeyle hem günahlarının bağışlanması hem de insanın gerçek mahbubu olan Rabbinin sevgisine mazhar olacağı müjdesini vermiştir. Gazzali, tövbe meselesini ele alırken, işi evveline yani ilk insan olan Hz. Adem'e dayandırır. Günahı, insana babadan kalma bir mirasa benzetir. O'na göre, çocuk nasıl babasına benzerse, insan da işlediği günahla babasına benzemiştir. Nasıl ki baba günahına tövbe edip hemen Allah'a iltica ederek tövbe ederse, oğul da işlediği hiçbir günahta ısrar etmeyerek, samimi bir tövbeyle Rabbine yönelmelidir. Dolayısıyla günah işlemeye babaya benzeyen insan, tövbe etmekle de babasına benzemelidir. Realist bir bakış açısıyla hatasız kul olmayacağını nazara veren Gazzali, önemli olanın insanın kusurunu ve aczini anlayıp Allah'a iltica etmesi olduğunu vurgular.

Gazzali, ilim, hal ve fiil yönleri bir arada bulunmaksızın tövbenin olmayacağını nazara verir. O'na göre ilim, kulun Allah ile arasında perde olan günahların zararını bilmesidir. Diğer bir ifadeyle O'na göre ilim, insanın şeytana uyararak işlemiş olduğu günahların zararını bilmesi, günahın Allah'ın sevgisini

⁸⁸ Buhari, Edep 60

⁸⁹ Bkz. Tövbe 9/67

⁹⁰ Tirmizi, İlim 14

⁹¹ Gazzali, İhya-u Ulumuddin, c.4, s.60-62

kaybetmesine sebep olacağını daima hatırlamasıdır. Günah işleyen kul, öncelikle bu hakikati kabul ederek, günahların zararı hakkında kesin bilgi sahibi olmalı ki, işlediği günahın, gerçek mahubub olan Allah'la arasına girip, O'ndan uzaklaştırdığını anlasın. Kul işlediği günahın kendisini Allah'tan uzaklaştırdığını fark edecek ve bundan dolayı kendisini hakiki mahbubundan uzaklaştıran günahı işlememeye karar verdiği gibi geçmişte işlediği günahlardan dolayı da hakiki mahbubuyla arasına giren mesafeleri veya perdeleri telafi etmek için gayret edecektir.

Gazzali'nin tövbe tanımlarını bir araya getirdiğimizde, Gazzali açısından tövbenin, günahın son derece zararlı olduğu bilinci içerisinde kalpte duyulan acı ve üzüntüyle birlikte işlenen günahı hemen terk etmek, hayatın geri kalan kısmında günah işlememeye azmetmek ve salih ameller işleyerek geçmişi telafi etmeye çalışmak olduğunu söylemek mümkündür. Tövbeyi, pişmanlık, günahı terk, günah işlememe konusunda azmetmek ve salih amellerle işlenen günahı telafi etmek ile ilişkilendirerek o, kendisinden önceki İslam âlimleri ile hemfikir iken, bunların öncesinde ilme vurgu yapması ve ilmi öncelmesi bakımından da diğer âlimlerden ayrılmaktadır.

Gazzali'nin ilmi, hal ve fiilden önce nazara vermesi, üzerinde durulması gereken dikkat çekici bir noktadır ve doğru bir yaklaşımdır. Zira kişi, günahın zararından kurtulmak için öncelikle neyin günah ve neyin sevap olduğunu iyice bilmeli ki, ondan sonra, günah olan şeylerden Allah'a sığınarak, günah işlememeye azmedebilsin. Gazzali'nin günahattan sakınmakta esas tuttuğu ilim, günah işlememe hususunda en temel meseledir.

Zira hakkı batıldan, günahı da sevaptan ayırması için, kişinin ilimle donanması zaruridir. Kişinin öğrendiği bu ilim, ona rehber olup, onu, doğru ve hayırlı işler yapmaya sevk edecek ve kalkan gibi günahlardan korunmasına yardımcı olacaktır. Allah'ın emrinin hilâfına olan her şeyin(yap dediğini yapmamanın, yapma dediğini yapmanın) günah olduğunu, bu günahlara da tövbe etmenin vacip olduğunu söyleyen Gazzali, vacibi, yani tövbeyi bildiren her şeyi öğrenmenin de vacip olduğu görüşündedir. Gazzali, "Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tövbe ediniz, umulur ki, (yaptığımız bu tövbe vesilesiyle) kurtuluşa erenlerden olursunuz" ayetini delil göstererek, tövbenin ezeli bir hüküm olduğunu, bütün insanlara, her halde ve durumda vacip ve gerekli olduğunu söyler. Gazzali'ye göre, kâfir veya cahil olarak, ergenlik çağına erişen herkesin, cehlinden ve küfründen dolayı tövbe etmesi farz-ı ayndır. İlk peygamber ve ilk insan olan Hz. Âdem'in bile, işlediği hatadan sonra, tövbeden müstağni kalamadığını nazara veren Gazzali, babanın güç yetiremeyeceği şeye evladın da güç yetiremeyeceğini söyleyerek, tövbe etmenin, herkes için farz-ı ayn olduğunu vurgular.

Mu'tezile'nin, tövbe eden kulu affetmek, Allah'a vaciptir görüşüne Gazzali şiddetle karşı çıkar ve Mutezile'ye şöyle cevap verir: Allah Teâlâ, susuzluğu gidermek için suyu yarattığı gibi, ibadeti, isyanın; sevapları da günahların kefareti olarak yaratmıştır. Dilese, bunların aksini de yapardı. Allah üzerine hiçbir şey vacip değildir. Fakat ezeli iradesinde sebkat ettiği için(ezeli ilminde, nasuh tövbeyi kabul edeceğini beyan ettiği için) böyle olması vaciptir. Yani kendi icabiyle vaciptir. Yoksa bize "vaciptir", dediği gibi, Allah'a hiçbir şey vacip olamaz. Çünkü O'nu mecbur edecek bir kuvvet yoktur." Gazzali'ye göre yapılan tövbe, şayet şartlarına uygun değilse, yani kişi, tövbesinde samimi değilse veya işlediği günahından dolayı kalbinde ciddi bir pişmanlık yoksa o takdirde, tövbesinin kabul olmasından şüphe etmesi gerekir. Gazzali, tövbeyi tanımlamada, büyük günah işleyene bakışı noktasında, günahı sınıflandırma gibi birçok konuda Ehl-i sünnetle aynı çizgidedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: insan, hiçbir günahı büyük, küçük olarak ayırt etmeksizin, günahların her çeşidinden kaçınmaya çalışmalıdır. Zira Allah'ın gazabı, önemsiz görülüp de işlenen küçük bir günahta olabilir. Aynı şekilde küçük görülen en ufak bir hayır da Allah'ın rahmetine vesile olabilir. Meseleye objektif bir şekilde bakacak olursak, her insanın az veya çok günaha bulaşmış olduğu bir realitedir. Yani, insanların en kâmilleri olan peygamberler bile, zelle denilen küçük hatalar işlemişler ve hatalarından dolayı da daima tövbe ve istiğfar etmişlerdir. Kur'an'ı Kerim'de ayetlerde birçok peygamberin tövbe ettiği belirtilmiştir. Hz. Peygamber(sav) de günde 70 defa istiğfar ettiğini buyurmuştur. İnsana düşen, günah işlediği zaman, vakit geçirmeden hatasını anlayıp, günahından dolayı ciddi bir pişmanlık duyarak tövbe etmek suretiyle Allah'tan bağışlanmasını dilemek ve hayırlı işlere koşmak olmalıdır. Kişi, tövbesinin devamlı olmasını istiyorsa, kendisini günaha götüren ortamlardan, arkadaşlardan uzak durmalı ve kendisini hayırlı işlerle meşgul etmelidir. En önemlisi de Gazzali'nin özellikle vurguladığı gibi kişi, işlediği günahın kendisini asıl sevmeye layık olan Allah'tan uzaklaştırdığının daima şuurunda olmalı ve buna göre davranmalıdır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBAKİ**, Muhammed Fuat, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, Daru'l-Hadis, Kahire 1988.
- ATEŞ**, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, İstanbul, 1992.
- BUHÂRİ**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih'ul Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- ERAYDIN**, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul, 1994.
- GAZZALİ**, *İhya-u Ulumuddin*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir yayınevi, İstanbul 1975, I-IV.
- GAZZALİ**, *Âbidler Yolu*, (çev. İlyas İbn-i Abdullah El-Nihanî), Hisar Yayınevi, İstanbul, trs.
- GAZZALİ**, *Kimyayı Saadet*, (çev. Ali Arslan), Merve Yayınevi, İstanbul, 2014.
- GAZZALİ**, *el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Meanî Esmâ'l-lahi'l-Hüsna*, Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- HEYSEMİ**, Nureddin, *Mecmaü'z-Zevahid*, Beyrut, 1981.
- İŞİK**, Harun, *Gazzali'nin Tövbe Algısı*, E.Ü.İ.F Bilimname Dergisi, XXIV, 2013/1
- İBN MANZUR**, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü'l-Arap*, trs.
- KILIÇ**, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınları, Konya, 1984.
- KUŞEYRÎ**, Abdulkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1978.
- MEVLANA**, *Mesnevi*, (çev. Veled İzbudak), M. E. Basımevi, İstanbul, 1966.
- MEVDUDÎ**, Ebu'l A'la, *Tefhimu'l Kur'an*, (çev. M. Han Kayani), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- MÜSLİM**, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac; *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaği, Çağrı yayınları, İstanbul, 1992.
- ORMAN**, Sabri, *Gazzali*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- SABUNİ**, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasir*, (çev. Sadrettin Gümüş), Ensar Neşriyat, İstanbul, 1992.
- TAHANEVÎ**, Muhammed b. Ali, *Keşşafu istilahatil fünun*, "t-v-b" maddesi, İstanbul 1984.

TİRMİZİ, Muhammed b. İsa Ebû-İsa, *el-Camiu's-Sahîh*,(Süneni Tirmizi), trs.

YAMAN, Mehmet, *Kelam 'da Günah ve Tövbe*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.